LA CULTURA A LES CANÒNIQUES AGUSTINIANES

ANSCARI MANUEL MUNDÓ

Aquesta conclusió del col·loqui que ens ha reunit entorn de les canòniques agustinianes de la Catalunya medieval hauria de tenir en compte algunes de les ponències i comunicacions escoltades aquests dies. Però, com que no m'ha estat possible d'assistir a totes, intentaré emplenar els buits que pugui sobre la cultura escrita d'aquestes canonges dels segles XI, XII i XIII que representen l'*ordo antiquus* i que corresponen a l'observança regular derivada de la que s'anomena *regla de sant Agustí*. Parlaré, com deia, de la cultura escrita, ja que de l'artística ja se n'ha discutit prou aquí i amb més coneixements.

Amb les canòniques o canonges ha passat un fenomen remarcablement negatiu. Mentre els monestirs i les catedrals han tingut historiadors dins del mateix clos comunitari i han conservat sovint *in situ* els tresors bibliogràfics i documentals que van produir al llarg dels segles, les canòniques no han estat, ni de bon tros, tan afortunades. Suprimides gairebé totes el 1592, no conegueren des de dins mateix la florida dels estudis històrics que a Catalunya es desenvoluparen a partir de mitjan segle XVII. Com a conseqüència d'això, el moviment historiogràfic il·lustrat del segle XVIII entre nosaltres no s'interessà tampoc seriosament per les canòniques agustinianes, si se n'exceptuen els canonges de Bellpuig de les Avellanes, molt actius, però malauradament inèdits en el seu moment. Antoni Pladevall va remarcar, ja fa trenta anys, aquell buit d'una manera prou evident amb una síntesi brillant; i aquí mateix, el doctor Manuel Riu donava com a causa més coneguda del desconeixement la dispersió dels fons documentals, que en dificulta la recerca. És veritat que a partir del Congrés de Milà del 1962 sobre la vida comuna del clergat a l'edat mitjana, i amb les directrius donades sobretot per Cinzio Violante, els estudis han progressat força, també a Catalunya.

En les pinzellades d'història que hauré de traçar per situar les poques col·legiates que esmentaré, serà suficient de refiar-me de la síntesi que n'ha es-

crit, com deia, el doctor Antoni Pladevall en el llibre conegut de tothom *Els monestirs catalans*. Naturalment que aprofitaré també alguna altra bibliografia concreta i algun estudi meu bastant desapercebut. S'ha de començar per una obvietat. Els escriptors i copistes de les canòniques demostren tenir tan bones aptituds cal·ligràfiques i estilístiques com els de les catedrals i monestirs. En són una prova els molts documents d'arxiu i els còdexs conservats de les canòniques, i això malgrat les pèrdues lamentables que constatarem.

Si m'entretinc a esmentar les restes dels còdexs conservats encara en col·legiates catalanes o en altres dipòsits bibliogràfics que en produeixen, és per adonarnos de la riquesa que produïren i conservaren durant alguns segles d'esplendor. No és possible esmentar-les totes, però arreplegaré un pomell dels textos i manuscrits més significatius, que demostraran el pes que les canòniques catalanes tingueren en la formació cultural del nostre país. L'ordre d'estudi no és pas gratuït, sinó que l'he establert pel fet d'haver-hi un lligam entre les col·legiates a mesura que les aniré esmentant; de fet, serà per un cert ordre d'aparició en la història o d'antiguitat tradicional.

A la col·legiata de Santa Maria de Terrassa hi anaren a parar còdexs de l'antic bisbat visigòtic d'Ègara, que un prevere de nom Baió intentà restaurar a la segona meitat del segle IX. Crec que deu tenir aquesta procedència un fragment en escriptura visigòtica descobert recentment entre la documentació procedent de Sant Pere. Altres fragments de còdexs en lletra carolíngia es conserven a l'arxiu de la Biblioteca Soler i Palet. Amb tot, la manifestació més curiosa i original que pot oferir la col·legiata de Santa Maria són les taules rescatades del seu sostre, decorades amb dibuixos florals i que porten gravats autògrafs dels germans Reimond i Ponç, ambdós bons cal·lígrafs dels primers anys del segle XI.

Un magnífic evangeliari de la fi del mateix segle, que transmet el document de constitució de la canònica de Manresa del 1099 i que probablement fou escrit a la seu de Vic, d'on depenia l'església principal del Bages, ha anat a raure a la susdita Biblioteca de Terrassa. Les peripècies dels llibres sovint són misterioses.

De la col·legiata de l'Estany sembla que només s'han conservat, al Museu Episcopal de Vic, alguns manuscrits de la fi de l'edat mitjana (excepte un de les Sentències de sant Isidor, del segle XII). En un inventari de llibres fet al començament del segle passat, a banda d'algun dels títols, es fa difícil de saber si eren llibres manuscrits o impresos. El pare Villanueva, però —i anuncio aquí que, fa pocs dies, l'IEC ha publicat l'*Índex codicològic del «Viage literario» de Jaume Villanueva*, recollit pel malaguanyat Ignasi Puig i Ferreté—, havia trobat encara a l'Estany un còdex del segle XI que contenia uns capitulars francs del temps de Lluís el Piadós, a més d'una obra de sant Isidor, textos relatius a sant Hilari de Poitiers i una consueta antiga de la canònica. D'aquesta, se n'ha conser-

vat el cartulari, copiat evidentment a la casa mateixa que desitjava perpetuar els seus títols de propietat.

La canònica de Vilabertran ofereix una problemàtica cultural de força interès. La curiosa fundació de Pere Rigalt, inquiet canonge fundador d'una canònica al Rosselló, passat a Sant Joan de les Abadesses i obligat pel seu bisbe a retornar a Vilabertran, depenia, des de bon principi, de la catedral de Girona: l'abat de Vilabertran era canonge d'aquesta seu. Els manuscrits que s'han conservat procedents d'aquesta canònica, doncs, foren escrits probablement a la catedral gironina. Cal remarcar, entre aquests manuscrits robats pel mariscal de Noailles a la fi del segle XVIII i ara conservats a París —a la Biblioteca Nacional de França—, un Evangeliari (ms. lat. 897) ornat amb bones caplletres cap a mitjan segle XII i un Leccionari de la missa (ms. lat. 891) decorat de forma similar uns decennis d'anys després, encara en el segle XII. Però sobretot és destacable el Sacramentari (ms. lat. 1102), il·lustrat amb moltes caplletres força més refinades que les dels còdexs anteriors i decorat amb dues sèries de representacions d'un tàndem sagrat. De fet, conté dues vegades el Pantocràtor i dues, la crucifixió de Crist amb la Verge Mare i sant Joan. Per resumir la solució que hi vaig donar en un capítol del volum I de la *Catalunya Romànica*, només diré que el sacramentari, escrit probablement a la seu de Girona i portat a Vilabertran per algun dels seus priors canonges, fou enriquit ja a la canònica, amb l'altre joc de miniatures, procedents, aquestes darreres, d'un còdex transcrit en algun escriptori del centre de França.

El pare Villanueva constatava que el canonge Jaume Caresmar, l'erudit amic seu de Bellpuig de les Avellanes, havia vist encara a Vilabertran un martirologi medieval del qual n'havia extret notícies curioses.

Els dos casos següents demostraran encara la dependència cultural de moltes canòniques agustinianes de la catedral de la diòcesi més propera o, fins i tot, d'una de més llunyana.

La col·legiata de Sant Feliu de Girona, tot i el seu significat monumental i fins llegendari, estava totalment lligada a la catedral. Els manuscrits que es diu que eren de provinença feliuenca foren escrits a fora. Ho prova l'Antifonari-Responsorial, amb neumes musicals catalans, que el mestre i canonge Renall de Barcelona i de Girona s'havia endut en passar a residir a Girona; pel seu contingut hagiogràfic, el còdex havia estat escrit a la catedral de Barcelona.

Ha arribat fins a nosaltres l'original de la carta de restitució de béns de Sant Vicenç de Cardona, feta el 1019 pel vescomte Bremon, que ho era també d'Osona; operació pactada amb el consell del bisbe Oliba. D'aquí que s'hi descobreixin diversos aspectes culturals i profundament humans que indiquen clarament la intervenció directa d'Oliba: per exemple, la imposició de la vida canònica que havien de dur els clergues de la nova col·legiata cardonina; que l'abat tingués la facúndia de la ciència divina i la puresa de vida; que tant sabés

ensenyar amb l'exemple com anar davant del clergat i del poble. Encara prescriu que no manquin mai els oficis eucarístics quotidians damunt l'altar de sant Miquel i que no deixi de relluir dia i nit dins de l'església la llum d'un gran ciri.

En aquest document voldria veure-hi la primera manifestació de la idea d'Oliba sobre la treva de Déu, quan aconsella amb vigoria que l'elecció de l'abat ha de recaure en una persona que no hagi usat mai les armes. L'any següent del document de Cardona, el 1020, Oliba inspirava la treva de Déu a Elna, i ell mateix la decretava el 1027 a Toluges; en tots els casos, amb un horror manifest contra l'ús de les armes dels poderosos que atacaven els clergues i el poble, indefensos.

Si això que he comentat era una digressió, ara remarco que el redactor d'aquest document tan important fou el gramàtic Geribert de la catedral de Vic. A Cardona devia ensenyar-hi lletres, ja que després d'encomanar-se a sant Vicenç, el patró de la nova fundació, condemna els transgressors del que es mana en el document, amb una cita de Virgili que els envia a les ones profundes del riu ardent de Flegont.

Cardona devia nuar lligams culturals amb Ripoll. Fa pocs anys que l'admirat i estimat nostre Joan Ainaud de Lasarte, erudit com pocs n'he conegut, m'ensenyava, a l'Arxiu Municipal de Cardona, un full d'un còdex que contenia el final del *Liber Aeptaticum*, en una escriptura de cap a la segona meitat del segle XI. Com que aquest títol, que cobreix els set primers llibres de la Bíblia separats de la resta de textos bíblics, només consta en l'entorn de Ripoll, l'exemplar de Cardona podria ser una còpia feta sobre un dels dos *Eptaticum* que esmenta l'inventari del 1047, redactat un cop mort l'abat i bisbe Oliba. Dol molt no saber res més de la cultura escrita que florí sens dubte dins dels murs d'aquell monument extraordinari que encara és la col·legiata de Cardona.

Sant Pere de Vilamajor és un cas de col·legiata de comunitat reduïda, que no tindria escriptori propi i preferirien comprar els llibres o fer-se'ls escriure per altres. A mitjan segle XI el lloc devia ser força respectat pels fidels. Ho demostraria el testament d'Ermengol Samarell, que, el 1076, deixava als preveres —sens dubte canonges— de Vilamajor uns quants mancusos d'or per viure, a part d'un gerro d'argent i dedicar-ne el preu de la seva venda a decorar l'església amb pintures, més cinc unces també d'or per adquirir un Antifonari.

Potser entre les més importants de totes les canòniques del segles X i XI caldria comptar-hi la de Solsona. La riquesa documental apareix notable ja des de la fundació. Un còdex dels primers anys del segle XI contenia, segons explica el pare Jaume Villanueva, la regla canonical d'Aquisgran amb la carta de Lluís el Piadós, a més de la regla agustiniana. Aquesta conjunció de textos, per la seva antiguitat, demostra que els canonges de Solsona ja combinaven l'observança de les dues regles. A l'arxiu actual de Solsona només s'hi poden veure fragments

en escriptura visigòtica del segle IX i d'altres en lletra carolina del segles X, XI, XII, i més tardans, però cap còdex sencer d'origen autòcton. Això demostra les riqueses que s'han perdut per sempre d'aquesta catedral, hereva tardana de tantes col·legiates catalanes.

El canonge Pere Joan de Llobera, viscut a la fi del segle XV, compilà una rica consueta que, tal com la descriu Villanueva, no sé si s'ha d'interpretar que reunia els usos de Solsona amb els de Sant Joan de les Abadesses i els de la catedral de Tortosa, que des de la reconquesta de la darrera, es consideraven estretament agermanades.

Els canonges d'Organyà poc se n'adonaren que entre els centenars de documents que conserven al seu arxiu hi havia fragments d'un dels textos més cèlebres del català arcaic: les *Homilies,* que porten el seu nom. El recull d'homilies és traducció en part d'un original llenguadocià que té un paral·lel conservat a la catedral de Tortosa. Aquí mateix se n'ha parlat aquests dies. Els lligams i relacions de cultura escrita entre les diverses institucions eclesiàstiques catalanes i les dels territoris enllà dels Pirineus dominats pels nostres comtes són ben clars. Però encara en podríem deduir que algunes canòniques s'interessaren, més aviat que els monestirs, per fixar els escrits pastorals en la llengua catalana que parlava el poble fidel des de feia alguns segles.

Una altra mostra l'ofereix la col·legiata d'Àger fundada per Arnau Mir de Tost, amic de l'abat i bisbe Oliba. La Biblioteca de Catalunya conserva dos còdexs i una sèrie de fragments de manuscrits litúrgics que en provenen. Per exemple, un gradual notable per la seva notació musical encara del segle XII (ms. Mús. 1147), amb un dibuix acolorit, traçat per algú que certament no tenia gaire idea del que era el realisme del dibuix assolit en els millors escriptoris monàstics i catedrals i fins en els frescos de l'església del mateix Àger, que ha mostrat Eduard Carbonell avui mateix. En canvi, la mateixa biblioteca conserva un leccionari (ms. 1000), provinent també d'Àger, que conté l'epístola del dia de Sant Esteve en text llatí però farcit amb frases catalanes. La còpia, del començ del segle XIII, és la més antiga que es coneix d'aquest text tan curiós. Segons el pare Villanueva, ell havia vist el còdex sencer encara a Àger i en transcrigué un *Planctus sanctae Mariae* també en llengua romanç, ara perdut.

Posats a fer, la llengua catalana serà la guia per començar a revisar la producció cultural de la col·legiata de Sant Joan de les Abadesses. Aquest havia estat el monestir que Guifré el Pilós construí per a la seva filla Emma abans de la fi del segle IX. Al cap d'un segle llarg, a causa de greus irregularitats d'observança provocats per la incontinència d'Ingilberga, la germanastra del bisbe Oliba, el 1017, la comunitat femenina fou expulsada pel papa. Després d'una etapa amb clergues sota la regla aquisgranesa, d'un període passat sota els benedictins de Sant Víctor de Marsella, d'un altre amb la imposició d'una comunitat de monges

del mateix origen provençal, finalment, i a seguit de lluites inconcebibles entre autoritats civils i religioses, fou retornat als canonges, ara definitivament agustinians. La història de Sant Joan ha estat degudament refeta pel doctor Eduard Junyent.

Monsenyor Higini Anglès descobria en l'arxiu d'aquella col·legiata uns fragments de quatre cançons trobadoresques de to força pujat, en què l'abat —més ben dit, un abat que no es precisa d'on era— recomana a una monja unes llibertats impròpies del seu estat religiós. Les melodies són molt boniques, tal com les transcriu Anglès; però el text és digne de les monges del temps de la incontinent Ingilberga del segle XI. No ens pot estranyar gaire que uns quants decennis abans, un monjo anònim de Ripoll copiés, mig d'amagat en un dels còdexs encara conservats, una colla de poemes amatoris, atrevits i fins desvergonyits, malgrat tot, deliciosos.

No em toca aquí de remarcar la decadència periòdica que afecta les comunitats religioses, de la mena que siguin, de l'època que siguin, quan obliden els seus orígens i finalitats espirituals. No és un tòpic sinó la veritat que, en aquells segles medievals, la procedència noble dels eclesiàstics, religiosos i religioses, amb vocacions forçades pels entorns familiars dels fills que no eren hereus, a fi d'assegurar-los la dotació econòmica necessària per viure còmodament, provocà una irremeiable relaxació dels costums. Relaxació que explica les constants reformes i renovacions tan monàstiques com canonicals que coneixem i comentem aquests dies.

D'altra banda, els exemples esmentats, en tot cas i decididament, demostren que les col·legiates foren pioneres en l'ús litúrgic i profà de la llengua catalana.

Sant Joan és una de les poques col·legiates de les quals s'ha conservat una llista de llibres. L'inventari fou redactat per l'abat Arnau de Corsavell l'any 1218, que l'havia transcrit en un full d'un psalteri de l'abadia perdut el 1936; però n'existia una còpia del segle XVI, aprofitada per a les edicions que se n'han fet. Ja fa alguns anys que vaig publicar un comentari del centenar de còdexs existents al començ del segle XIII a Sant Joan.

A fe que la llibreria canonical de Sant Joan l'any 1218 era preuada. En citaré alguns còdexs com a exemple. Així, una bíblia en nou volums —forma antiga de dividir la sagrada Escriptura— tenia el primer, titulat *Ebtaticus*, exactament com aquells dos inscrits en l'inventari del monestir de Santa Maria de Ripoll, veí i germà del de Sant Joan, i títol que s'ha retrobat també a la col·legiata de Cardona.

Sant Joan posseïa, probablement des de l'origen, una Bíblia sencera molt antiga, titulada correctament *Bibliotheca*; un altre catàleg medieval de la casa advertia que era escrita en lletra «gòtica». Com que la denominació despectiva de *gòtic* no va aparèixer fins més tard, aquest epítet, al començ del segle XIII, només

podia indicar que aquella gran Bíblia era en escriptura «visigòtica». Es pot afegir amb seguretat que, havent estat aquesta escriptura substituïda a Catalunya per la carolina durant el segle IX, la susdita Bíblia només podia ésser una obra d'un escriptori de fora, anterior a la fundació de Sant Joan. Aquest monestir, però, l'havia recollit i conservat fins al segle passat. També havia conservat alguns altres manuscrits de l'antiga litúrgia visigòtica, com eren tres *Officiarii* i dos *Troparii gotici*, a més d'una *lege gotica*, és a dir, el *Liber iudiciorum* visigòtic. És clar que aquests manuscrits eren de la vella litúrgia substituïda als comtats catalans, com deia, ja al segle IX, per la romanofranca. De fet, els manuscrits usats des d'aleshores a Sant Joan, que en l'inventari abunden molt, eren tots de la nova litúrgia.

La canònica posseïa, per exemple, un *Charolus*, nom que rebia a Catalunya l'homiliari de Pau Diaca, pel fet d'anar precedit d'una carta de Carlemany, que començava: *Carolus, dei fretus auxilio, rex francorum...*, «Carles, amb l'ajut de Déu, rei dels francs...». Aquesta carta pròleg reial obrí les portes de les esglésies de l'Imperi —també, doncs, les dels comtats catalans— a l'homiliari oficial compost pel diaca de Montecassino.

Per contrarestar la poca escaiença d'aquella sensualitat poètica detectada més amunt, l'inventari del 1218 esmenta *quaedam visions cuiusdam femine Elisabeth*, «unes visons de certa dona Elisabet», exactament el llibre de visions i revelacions místiques de la que fou santa Elisabet de Schönau, humil monja benedictina alemanya viscuda cap a la meitat del segle XII. Encara no la consideraven santa; però és cert que els canonges de Sant Joan ja llegien una de les obres de la mística més influent de l'edat mitjana. A Catalunya, aquestes visons d'Elisabet de Schönau introduïren la devoció a les onze mil verges llegendàries, com ho proven les representacions pictòriques que se'n coneixen des de segle XIII.

Els canonges de Sant Joan havien copiat dels monjos veïns de Ripoll un tractat de còmput del monjo Oliba, l'homònim i contemporani del cèlebre abat i bisbe. Tenien també un *Codex calixtinus*, amb els miracles de l'apòstol Santiago i les falses gestes de Carlemany escrites pel falsari arquebisbe Turpí, conjunt fantàstic atribuït al papa Calixte II. M'imagino aquests textos derivats de la còpia que una trentena d'anys abans havia transcrit un monjo de Ripoll anat en peregrinació a Compostel·la.

A Sant Joan tenien encara a la llibreria un volum anomenat *Homiliari de Tortosa*. El pare Villanueva ja hi havia fullejat un necrologi ple d'òbits de canonges de Tortosa agermanats amb els de Sant Joan; prova evident dels intercanvis espirituals, culturals i de tota mena que mantenien amb monestirs i catedrals del país. Naturalment que no hi mancava l'Ordinari de Sant Ruf d'Avinyó amb la consueta de la seva església, a més del text sol de la regla de sant Agustí i un comentari de la mateixa regla.

Entre moltes obres de pares de l'Església, com eren còpies abundants d'es-

crits de sant Agustí, considerat el fundador de la seva forma de vida canonical, els canonges posseïen Jeroni, Gregori, Isidor, Cassià, Beda, Pere abat de Trípoli. A aquest últim s'atribuïen uns extrets sobre les epístoles de sant Pau, text que també posseïen els de Santa Maria de Ripoll. A Sant Joan guardaven textos d'autors carolingis, com Raban Maur i Amalari de Metz. Fins i tot, entre els textos contemporanis, podien llegir-ne alguns de teòlegs aleshores ben moderns, com aquells sobre el misteri de la concepció de la Verge Maria o el sagrament del Corpus Christi. El llibres de cànons i de legislació, tant civil com eclesiàstica, tant visigòtica com romana, abundaven a la llibreria de Sant Joan, on tampoc no mancaven les obres de gramàtica de Priscià i de Donat. En el tresor de la sagristia hom hi conservava dos Evangeliaris amb posts recobertes d'argent amb la imatge repussada del Crucificat, així com una arca coberta de làmines de coure amb esmalts, que en deien l'*arca de Sant Joan*.

De tot aquest bé de Déu de còdexs santjoanencs, què se n'ha fet? Creuria que més que dispersió hi ha hagut destrucció. Ara només se'n conserva algun al Museu Episcopal de Vic, com el manuscrit 68, que és un missal esplèndidament il·luminat amb or i colors que, si fou escrit a Sant Joan, demostraria un escriptori de qualitat ben notable.

El promotor d'aquest col·loqui, el doctor Joan Cabestany, m'havia demanat que parlés de la cultura escrita en les canòniques catalanes de l'edat mitjana. M'ha semblat que la millor manera de correspondre-li era cloure aquest col·loqui amb una visió de la biblioteca canonical més rica entre les de Catalunya: la de Sant Joan de les Abadesses; amb la d'història potser també més turmentada entre la de les hostres col·legiates. Ficar el nas en la seva biblioteca ha permès constatar que no tenia res a envejar als monestirs i catedrals del seu temps, i de descobrir-hi intimitats tan sorprenents com molt humanes.